ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐՆ
ԵՒ
ԱՆՈՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ

ՕՐՈՒԱՆ ՏՕՆԻՆ ՆԵՐՇՆՉՈՒՄՆԵՐԸ

"ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԱՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐՄԱ՞ՆԸ,,

ՀԱՄՕՐԷՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ այսօր կատարած անօրինակ, աննախընթաց Յոբելեանն ի պատիւ Ս. ՍԱՀԱԿԻ և Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ պատմական այն յիշատակելի դէպքերէն է որոնք ի հարկէ մարդուն հայեացքը դէպ ի ետ կ'դարձնեն, հին, հնագոյն կեանքի մը դրուագներէն արդի կեանքին համար ներշնչում մը հանելու, նոր միտք մը, նոր ուղղութիւն մը գտնելու ջանադրութեամբ։

Հայերն այսօր [illegible] ժողովուրդ մ'են, աղէկ օրեր տեսած, ճոխ կեանք մը վարած, ապա ձախողած, ինկած, ոտից կոխան եղած, թշուառացած ազգ մը։ Հոն գեղեցիկ բնավայր մ'ունին ընդարձակ, արգաւանդ։ Բայց հոն կեանքն այնչափ դժուարացուցեր են իրենց համար որ կարծես այլ եւս չեն կրնար հոն մնալ, և կ'գաղթեն գունդագունդ, ուրիշներու թողլով իրենց պապերուն դարաւոր բոյնն ու օճախը։ Ազգային Տառեր ունին հրաշալի, որոնց նպատակայարմար գործնականութեան, վայելչութեան ու դիւրընթեր ուսման ո՛չ մէկ այբուբէն կ'հաւասարի։ Բայց այս տառերն այսօր հաց չեն տար իրենց, Ազգային Լեզուին սահմանափակ գործածութեան երեսէն։ Ազգային Լեզու մ'ունին որ զինք ի կիր առնող ազգէն աւելի կ'արժէ, մեծութեան, փարթամութեան օրերու շքեղ կազմածք մը, ծանր կարասի մը, որ շատ կուգայ այսօրուան խոնարհ յարկին համար։ Հայերէնը մեծ Տէրութիւն մը կառավարելու, և անոր քաղաքական, գիտական, գրական, վարչական ամէն պէտքերն հոգալու չափ հարուստ և ճկուն է, առանց կարօտ մնալու նոր լեզուներու օժանդակութեան, բայց իր գանձերը փակ կ'մնան, և ինք մեծագոյն մասամբ հին գիրքերու ծոցը կ'ննջէ, արդի կեանքը խիստ քիչ տեղ թողած ըլլալով Հայ լեզուով հոգացուող գործառնութիւններուն։

Բնական է ուրեմն որ օրուան Տօնը խառն զգացումներ թելադրէ Հայերուն, ուրախ տրամադրութեան մը հետ նաև տրտում վերյուշում մը Ազգին բազմապիսի խեղճութեանց և ազգային կեանքին անբովանդակութեան կամ դատարկութեան ի տես։

Օրաթերթերն ամէն օր առաջին աշխարհի դէպքերն ու գործերը պարզելով պատմելով Հայոց առջեւ, անուղղակիապէս կ'ծառայեն ցոյց տալու թէ Հայերն ո՛րչափ անկարեւոր տեղ մը կ'բռնեն աշխարհի ընթացքին մէջ, և շրջակայ շատ մը ազգեր ո՛րչափ բարեբաստիկ են մէյ մէկ կերպով։ Անդին մեծամեծ Տէրութիւններ որոնց ոյժն անցեալի մէջ ո՛չ մէկ Տէրութիւն ունեցեր է։ Ասդին ազգեր որոնք երբեմն հողի հաւասարած էին, բայց միջոցը գտան վերականգնելու, և պատկառելի դիրք մը ձեռք անցընելու։ Ի չգոյէ ստեղծուեցաւ ալպանական ազգութիւն մը կամ ուրոյն Պետութիւն մը, մինչ հնագոյն դարերէ ի վեր անընդհատ գոյութիւն ունեցող ուժիմ, արթուն, գործօն, աշխատասէր, արդիւնաւէտ ցեղ մը անտես թողուեր է իր ամէնէն չափաւոր ակնկալութեանց մէջ անգամ։ — Այսպէս մտածողներու դիւրին է մելամաղձութեան մէջ իյնալ, գուցէ նաև շատ չոգեւորուիլ օրուան համազգային տօնախմբութենէն։

— Եթէ երբեք մեր ընթերցողներուն մէջ կան այդպիսի անհարկի յոռետեսութեան անձնատուրներ, կ'ուզէինք աւուրն շնորհիւ այսօր յիշեցնել ընկերական շատ հին փորձառութիւնը կամ գործնական իմաստութիւնը, որով մարդիկ միշտ իրենցմէ մեծերուն, իրենցմէ բախտաւորներուն չէ որ կ'յառեն իրենց աչքերը, այլ երբեմն ալ իրենցմէ վար գտնուողներուն, իրենցմէ պակաս բախտաւորներուն կ'նային, անոնց վիճակին մէջ մխիթարանքի շարժառիթներ գտնելով իրենց համար։

Հայոց չափ հին եղող ազգերէն քանի՞ն Հայոցմէ աւելի բախտաւոր, աւելի նախանձելի վիճակ մ'ունին այսօր։

Աւասիկ պատմական ուսումնասիրութեան առարկայ մը յոյժ արդիական, որ օրուան տօնին քաջայարմար կ'պատշաճի։ Քանի որ 1,500 տարի առաջուան դէպք մ'է որ կ'տօնենք այսօր, միթէ չե՞նք կրնար մեր 1,500 տարի առաջուան ժամանակակիցներուն և դրացիներուն այն ատենուան կացութեան հետ այսօրուան դիրքն ու պայմանները բաղդատութեան դնել փոքր ի շատէ։

Մեր դրացիները հին ժամանակներէն էին 1,500 տարի առաջ՝ Պարսիկները, Վրացիները, Ասորիները, Քաղդէացիները, Սուրիացիները, Կապադովկիացիները, Եգիպտացիները, Լազերը, եւն.։

Միայն Պարսիկներն են որ քաղաքական գոյութիւն մը կ'շարունակեն, բաւական ինչ կորսնցնելէ ետքը, քանի որ Արաբաց արշաւանքին զոհաբերեցին իրենց վաղեմի ազգային կրօնը, Դուրանեան արշաւանքին զոհ տուին իրենց ազգային Հարստութիւնը (Տինասթին), և առին Թուրք—Թաթար ցեղէ վեհապետներ, որոնց օրով մինչև յետադիմութեան նադիրը խոնարհեցաւ Պարսկաստան, ո՛չ իսկ Նատիր Շահ մը յաջողելով գահավէժ անկումին թափը կասեցնել։ Պարսիկները զոհեցին իրենց ազգային հին լեզուին ալ հարազատութիւնը, արաբ և դուրանեան տարրերով կէս առ կէս խճողելով զայն, և ռուսական արշաւանքէն ետքն իրենց հողերէն կարեւոր չափ մը կորուսին։ Պարսկաստան հին Հայոց ժամանակակից իր բնակչութեան մէկ մասը միայն կ'պարունակէ այսօր, Արաբաց արշաւանքէն ետքը մեր գիտցած բուն Պարսերուն (Բարսիներուն) ընտրելագոյն մասն Հնդկաստան ապաստանելով։ Բայց, վերջապէս, պարսիկ Տէրութիւնը կայ և կ'յարատեւէ։ Միւս բոլոր ազգերն ինկան, զրկուեցան իրենց անկախ դիրքէն, և մէկ մասն այսօր մեզմէ աւելի խեղճ է։

Իրաւ է որ Վրացիներուն թագաւորութիւնը շարունակեց մինչև 19րդ Դարուն սկիզբը, բայց այնչափ տառապելէ և պարսիկ հարստահարիչ Խաներու անգթութեան դէմ այն աստիճան նկուն և անպաշտպան որ վրացի ազգը գրկաբաց ողջունեց ռուսական ազատարար գրաւումը, ու վերջին Հերակլի թագաւորութեան թողումը Մեծին Պետրոսի յաջորդներուն։

Օսմանի Տունն յաղթականօրէն մտած էր Եւրոպա, իր ուժգին բախումով ջախջախած ամէն ընդդիմութիւն։ Զարերուն բանակներն իբր ազատարար մտան Ասիա առանց հակառակութեան, որովհետև Վրաստանն ու ռուսական Հայաստանը թալլող, կոտորող, Տփղիս քաղաքն հուրի և սուրի մատնող, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներն անհնարին կեղեքումներու ենթարկող, և Ս. Էջմիածնի սրբութիւններն անարգող Մահմուտ Խան և միւս պարսիկ—քիւրտ Խաներն իրենց անխղճութեան և թշուառականութեան չափ ալ վատոգի և երկչոտ էին, ինչպէս և անոնց չարութիւններուն աչք գոցող Քաճար Հարստութիւնը, ուստի ի ծագել արեգական խաւարեցան աստեղք, և բռնութիւնք ու հարստահարութիւնք հրաշիւք իմն դադրեցան, երբ «Սպիտակ Ռուսիոյ» ճառագայթարձակ դէմքը փառաւորապէս երեւցաւ Հիւսիս—Արեւելքէն, Էլպրուս լերանց կատարէն։

Թիւրքմէնչայի ռուսօպարսիկ դաշնագիրը պաշտօնական վերջին գործողութիւնն եղաւ Վրացիներն և Ռուսահայերն ազատագրող։

Ռուսիոյ բարերար հովանիին ներքեւ Վրացիք ամփոփուեցան, իրենք զիրենք գտան, իրենց լեզուն ու գրականութիւնը զարգացուցին, դպրոցներ հիմնեցին, բայց անտեսագէտ, արհեստաւոր, վաճառական, կամ արդիւնագործ ժողովուրդ մը չեղան, իրենց մեծերը վրացի թագաւորութեան Արքունեաց ու պետական պաշտօններու մէջ շռայլ կեանքի վարժուեր էին, Ազիզեան ու Համիտեան շրջաններու Պոլսեցի պաշտօնական Թուրքերու պէս էին, քրիստոնեայ տարազի ներքև, այնպէս որ այսօրուան մէկ միլիոնի չափ վրացի ժողովուրդը Կովկասի մէջ երկրորդ տեղը կը բռնէ Հայոցմէ ետքը, որոնք հոն իբր 1,700,000 հոգիի բարձրացած կ'գտնուին այսօր, ամէն կերպով օգտուած ըլլալով յորմէ հետէ Վրաստան և ռուսական Հայաստան ազատեցան պարսկական ու թաթարական անարգ լուծէն։

Ասորիները սերտ յարաբերութեան մէջ էին Հին Հայոց հետ։ Ասորականն Հայկականէն անհամեմատ աւելի մեծ, աւելի աշխարհակալ Տէրութիւն մը եղաւ։ Շատ հին դարերու մէջ Ասորեստան տէր էր նոյն իսկ Հայաստանի հողին, բուն Հայերն Արեւմուտքէն դեռ եւս չեկած չտիրած Արարատեան աշխարհին, և Եփրատի և Արաքսի զմայլելի հովիտներուն։ Ասորիները մաս ունեցան Հայոց քրիստոնէութեան դարձին մէջ, հայթայթելով առաջին քրիստոնէական մատեանները, և բառեր տալով Հայ լեզուին։ Ասորիներ գործեցին մեր Եկեղեցիին մէջ, և Հայ գրերու գիւտին առաջին գաղափարը տուող Դանիէլ եպիսկոպոսն Ասորի էր, և իրաւունք ունի այսօր պատուով յիշուելու։ Ս. Սահակի Աթոռին վրայ պահ մը Ասորիներ նստան, թէև իբր հակաթոռ։ Ասորի ժողովրդին կեանքն և վարք ու բարքն ալ սերտ նմանութիւն ունէին հայկականին։ Այսօր իսկ Տիգրանակերտի կուսակալութեան մէջ իրարմէ չեն որոշուիր Հայ և ասորի շինականք, հաւասարապէս քրիստոնեայ, հաւասարապէս քրդախօս կամ արաբախօս, հաւասարապէս «Միլլանէ», իրենք խղճամիտ անխտրականութեամբ կողոպտող քիւրտ կամ արաբ յելուզակին համար։

Բայց ո՞ւր է այսօր Ասորի ազգութիւնը։ Ո՞ւր է իր ազգային կազմակերպութիւնը։ Ո՞ւր են իր դպրոցները, ո՞ւր են իր լեզուն, իր գրականութիւնը, իր մամուլը, ո՞ւր են իր սեփական հաստատութիւնները։

Հնութեան մէջ մեզի սերտ դրացի, մեզմէ աւելի հզօր, որոշ ազգութիւն մը, այսօր մեզմէ աւելի տկար է, որովհետև կորուսեր է իր լեզուն ու ցեղային գիտակցութիւնը։ Հայոցմէ աւելի ցրուած, Հայոցմէ աւելի անտէր, և զուրկ իտէալէ, Ասորիներն այսօր քրիստոնեայ Արաբներ կամ քրիստոնեայ Քիւրտեր են լոկ։ Հարաւէն եկող արաբ արշաւանքն իր առաջին բուռն թափով աւելի անխղճօրէն զգետնեց, ոչնչացուցեր է Ասորիները, մինչ Կորդուաց լեռներէն ասդին գտնուող Հայաստան համեմատաբար նուազ հարուածուեր է արաբական հոսանքէն, և Հայաստանի ցուրտ կծու կլիման հրապոյր չէ ընծայեր Արաբներուն, հաստատօրէն տեղաւորուելու Արարատեան լեռնադաշտին վրայ(*)։

Ո՞ւր են Քաղդէացիները, կամ Բաբելացիները, Արեւելքի այս ուժիմ ժողովուրդը, Հնդկաստանի եւ Եգիպտոսի հին քաղաքակրթական կեդրոններուն միջև միութեան գիծը, չափագիտութեան և աստղաբաշխութեան հնարիչները։ Այսօր անոնք ալ մեզ պէս Քրիստոնեաներ են, բայց արաբացած, իսպառ կորուսած իրենց ազգութիւնը, ազգային գիտակցութիւնը, Քաղդէական ոչինչ կայ իրենց վրայ, ի բաց առեալ քիլտանի—կաթոլիկ Պատրիարքութիւն մը, որ Ասորիներուն Հին Ասորի և կաթոլիկ Ասորի կրկին Պատրիարքութեանց նման, զուտ կրօնային պաշտօն մ'է, կամ Քանչէլէրի Դիւան, բայց ոչ կեդրոն մը իմացական, դպրոցական, քաղաքակրթական ազգաշէն գործունէութեանց։

Հապա Եգիպտացինե՞րը, Արեւելքի «Հինգ Մեծ Միապետութեանց» մին, Պարսից, Մարաց, Ասորւոց և Քաղդէացւոց հետ։ Ո՞ւր է Նեղոսի հովտին այն բնիկ հռչակաւոր ժողովուրդը, որ քաղաքակրթութեան ջահն առնելով Հնդկաստանէն ու Քաղդէաստանէն, տուաւ Փիւնիկէի, Կրետէի և Ելլադայի, և մին եղաւ Միջերկրականի աւազանին վաղեմի քաղաքակրթութեան օրրաններէն, և ապա, Քրիստոնէութիւն ընդունելով, իսլամական արշաւանքէն առաջ, Եգիպտոսը, մանաւանդ Աղեքսանդրիոյ Աթոռը, մին կացոյց Քրիստոնէութեան սիւներէն։ Ան ալ արաբացաւ, հին Հայոց ժամանակակից եգիպտացի ժողովուրդը, և իր այսօրուան ուղղակի ժառանգներն ու մնացորդները, Ղպտիները, իբր ուրոյն ազգութիւն իրենց յատուկ զարգացման միջոցներով, Հայոց չափ ալ դիրք և վիճակ չունին։ Աւելի արաբացած քրիստոնեաներ են քան պատմական զատ ցեղ մը։

Սուրիոյ Քրիստոնեաները, առաջին դարերուն մէջ Քրիստոնէութեան, աչքի զարնող քաղաքակիրթ տարր մ'էին, բայց այսօր դաւանական զանազան հատուածներու բաժնուած, աւելի կրօնային հասարակութիւններու բաղադրութիւն մ'են քան ուրոյն ազգութիւն։ Անոնց մէջ կ'որոշուին սակաւաթիւ Մարօնիները (կաթոլիկ,) յունածէս Մելքիտ կաթոլիկները, և օրթոտոքս «Հալէպցի»ները։ Իրենց լեզուն արաբերէն է, արաբ գրականութիւնը տիրած է իրենց, և արաբ մտաւորականութեան մէջ այն աստիճան համերաշխած են Սուրիոյ զանազան ժողովուրդներն որ հին ազգութեանց աւերակներուն վրայ արաբական և սուրիական նոր ազգութիւն մը երեւան եկած է, որ թէպէտ իսլամ և քրիստոնեայ երկու մեծ բաժանումներ կ'պարունակէ տարբեր հայեացքներով, բայց քաղաքական ու վարչական շահերու ընդհ. համերաշխութիւն մ'ունին համեմատաբար Պոլսոյ և Օսմ. Տէրութեան միւս մասերուն։ Ցեղերու ձուլումն ի Թուրքիա յաջողած է միայն Սուրիոյ մէջ, շնորհիւ արաբ քաղաքակրթութեան։

Գալով Կապադովկիացիներուն և Հայաստանի արեւելքէն և արեւմուտքէն սահմանակից կարգ մը բնիկօրէն ժողովուրդներու զորոնք կ'յիշէ պատմութիւնը, անոնց անունն անգամ չէ մնացեր, իսլամացած վիճակի մէջ միօրինակ միապաղաղ Թուրք կամ քիւրտ տարրին մէջ հալած լուծուած ըլլալով։ Անոնց մէջէն այսօր միայն Լազերը կան, որոնք թէև իսլամացած, պահեր են իրենց կովկասեան լեզուն և ցեղային որոշ տիպը։

Ուստի, ո՛չ թէ իբր աւուր պատշաճի ֆէօյլէթօն մը, այլ իբր պատմական ստուգութիւն կարող ենք հաւաստել թէ մեր սիրելի Ազգն իրաւունք չունի վհատելու, և ինքն իր վրայ հաւատքը կորսնցնելու, բաւ է որ ակնարկ մը նետէ արդի վիճակին վրայ այն անկախ ազգերուն որոնք իր ժամանակակիցներն ու իր դրացիներն էին 1,500 տարի առաջ, երբ Ս. Մեսրոպ Հայ տառերն հնարեց, և երբ Ս. Սահակ Հայ մատենագրութիւնն հիմնեց։

Ընդհակառակն, օրուան տօնին առթիւ հոգեկան պարտաւորութիւն մը պէտք է զգանք սրտեռանդն գոհաբանութիւն մատուցանելու Աստուծոյ, աննկարագրելի հալածանքներու, չարչարանքներու մէջէն Հայ ազգութեան գէթ բեկոր մը ազատուած մնալուն համար, — բեկոր մը, այո՛, հին մեծ ազգութեան մը աւա՜ղ շատ զեղչեալ կոտորակեալ թիւ մը, բայց կենսաւէտ, կենսունակ, առոյգ բեկոր մը, իբր ուրոյն ազգութիւն մը ապրելու և տակաւ զարգանալու համար պէտք եղած պայմանները կարեւոր չափով մը ինքն իր մէջ կրող և տածող։

ԲԻՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ

(*). — Ասորեստանեայք (Assyriens), — զոր հիմակ առ հասարակ Ասորի կ'յորջորջենք, զանազանելով «Սուրիացիներէն,» Syriens, զատ յիշուած ստորեւ, — Հայոցմէ առաջ կորուսին իրենց Տէրութիւնը. եւ իրենց երկիրը կանուխէն բաժնուեցաւ Պարսից եւ Բիւզանդեան Կայսրութեան միջեւ, ինչպէս էր Հայաստան Հայ տառերու գիւտին ժամանակ, մինչեւ որ իսլամացած Արաբները գալով Հարաւէն, թէ՛ Պարսիկը թէ Հռոմը վանեցին եւ երկիրն իրենց սեփականեցին։ Սելճուգն եկաւ Արաբէն առաւ, Թաթարն եկաւ Սելճուգէն առաւ, Թուրքն եկաւ Թաթարէն առաւ, Պարսիկն ու Թուրքն իրարու ինկան, մինչեւ որ Ռուսը մտաւ անոնց մէջ, եւ Արարատէն անդին շինեց իր Տէրութիւնը, եւ մերթ ընդ մերթ Արարատէն ալ ասդին կ'պտտցնէ իր խուզարկու աչքերը, արդէն երկիցս այցելած ըլլալով Կարին։ Հայերն եթէ Ասորիներէն աւելի կրցան տոկալ, մէկ պատճառը թերեւս այս է որ Ասորիներէն ետքն ալ ժամանակ մը ինքնավար դիրք մը ու կեանք մ'ունեցան, վերջին Արշակունեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց ազգաշահ տիրապետութեան շնորհիւ, որոնք ժամանակ մը առաջքն առին ազգահատութեան, կամ ցեղին սպառման։ — Սեմական Քրիստոնէութիւնը (Ասորիք, Քաղդէացիք, Նեստորականք), Հայոց մէջ կրօնային եւ իմացական աշխատանքէն զատ, որոշ միսիոնարական գործ արտադրեց, Քրիստոնէութիւնը քարոզելու համար դիմելով մինչեւ Հնդկաստան ու Միջին Ասիա, Յիսուսի կրօնը սովրեցնելով Պուտտայականներուն, արեւապաշտ Բարսիներուն եւ Թուրքերուն միջին—ասիացի հեթանոս նախահայրերուն. — «Խաչագող»ներուն ծնունդ տուող այս հին մտաւոր ցեղը սեփական տեղ մ'ունի իբր մին Արեւելքի քաղաքակրթիչ ոյժերէն։ Բայց այսօր ինք իր վաղեմի հայրենիքին մէջ դիրք մը չունի։ Անգլիքան Եկեղեցին պահ մը ջանաց կրթել եւ զարգացնել մանաւանդ Նեստորականները, բայց ապա ձեռնթափ եղաւ, եւ հիմակ անոնք ռուսադաւան են Ատրպատականի մէջ, թէեւ Նեստորական Պատրիարքը կ'շարունակէ նստիլ Ջուլամերկ, Հէքեարի։